

Sławomir Jędraszek

**WYKORZYSTANIE TERAKOT PTOLEMEJSKICH W BADANIACH NAD RELIGIAMI
DOMOWYMI I OSOBISTĄ POBOŻNOŚCIĄ EGIPSKICH WOJOWNIKÓW.
WYBRANE PRZYKŁADY**

ABSTRAKT Artykuł prezentuje problematykę związaną z interpretacją wybranych egipskich terakot z okresu hellenistycznego, przedstawiających egipskie bóstwa w konwencji wojowników. Autor, starał się odpowiedzieć na pytanie o znaczenie tej grupy zabytków rozpatrywanych w aspekcie prywatnej (indywidualnej) pobożności, domowego kultu oraz religii. Szczególna uwaga została poświęcona egipskiej elicie: zwłaszcza żołnierzom/kapłanom – oficerom z funkcjami kapłańskimi, którzy w II wieku przed Chr. byli rekrutowani przez władców ptolemejskich spośród egipskich rodzin, oraz rodzimą klasę wojowników, którą Grecy określali jako *machimoi*.

W ramach tej bogatej kategorii zabytków terakotowych, zaprezentowano pewne aspekty analizy ikonograficznej, skupiając się przede wszystkim na egipskich bóstwach, takich jak apotropaiczny Bes, szczególnie w jego wojskowej formule. Zanalizowano również militarną formułę manifestacji Horusa, boga Harpokratesa, syna Izydy i Ozyrysa, wyobrażonego w jego militarnej konwencji (często w pełnym uzbrojeniu). Te terakotowe wyobrażenia, mogły funkcjonować w kilku kategoriach prywatnego rytuału oraz kultu indywidualnego, związanego z wizerunkiem bóstwa, kultem oficjalnym, jak i w czynnościach związanych z magicznymi obrzędami. Niniejszy artykuł, nie odnosi się tylko do samej ikonograficznej analizy przykładów bóstw jak Bes czy Harpokrates, ale przedstawia również społeczne tło, żołnierzy niższego szczebla oraz oficerów pełniących funkcje kapłańskie w ptolemejskiej armii.

Słowa kluczowe: okres hellenistyczny, Egipt, terakoty, religia, wojownicy

ABSTRACT The subject of the following article is the problems surrounding the interpretation of Egyptian military terracotta figurines representing Egyptian deities from Hellenistic period. In the present paper, I will attempt to find an answer to the question the study of this class of objects permits us to answer contemporary questions concerning the personal (individual) piety, worship, household cult and religion. Special attention will be given to the Egyptian elite: especially soldier/priests – officers with priestly functions, which from the second century BC the Ptolemaic rulers recruited from among Egyptians families, and to the native military class, whom the Greeks called *machimoi*.

The iconographic range of this category of objects is very wide, and I also intend to raise certain aspects of the iconographic analysis. I will concentrate above all on Egyptian deities such as the protective, dwarf god Bes, especially in his military forms. Then I shall turn to the god Harpocrates, the son of Osiris and Isis, a manifestation of Horus, showing his military manifestations (often fully armed). These terracotta figurines might conceivably function in the domestic practice of several types of ritual. The worship of deities where the terracotta served as a cult image of deities, also in the royal cult, and in the performance of magical rites. This article is, therefore, not only concerned with the iconographic analysis of chosen terracotta examples of a single deity, such as Bes or Harpocrates, but also presents social background of the lower-level soldiers, and officers with priestly functions within the Ptolemaic army.

Keywords: Hellenistic period, Egypt, terracottas, personal religion, warriors

Religia Egiptu okresu hellenistycznego stanowi przedmiot licznych opracowań monograficznych oraz szczegółowych artykułów prezentujących szereg różnorodnych wątków związanych z wierzeniami. Należy jednak zauważyć, że niewiele miejsca poświęcono indywidualnym praktykom religijnym¹, czy też religijności prywatnej żołnierzy wchodzących w skład ptolemejskiej armii,

a szczególnie osobistej religijności służących w niej Egipcjan. Dlatego przedmiotem niniejszego tekstu jest przedstawienie opinii związanych z religią prywatną egipskich *machimoi*² oraz egipskich elit³

¹ Fischer-Bovet 2014: 321.

² Na temat związków *machimoi* z religią, w perspektywie posiadłości pozaegipskich zob.: Bagnall 1976: 129-130; Fischer-Bovet 2014: 165.

³ Na temat lokalnych elit między innymi, Blasius 2011: 132-190.

wojskowych. W tekście autor sugeruje, że terakotowe statuetki przedstawiające egipskie bóstwa, które wyobrażone zostały w konwencjach militarnych (z towarzyszącymi bóstwu atrybutami⁴ w postaci tarcz, mieczy czy bóstw wyobrażanych w zbroi⁵) stanowić mogły przedmiot indywidualnego kultu wojowników⁶. Figurki wyobrażające militarne manifestacje opiekuńczych egipskich bogów, mogły zostać otoczone szczególną czcią przez szeroką i ekonomicznie zróżnicowaną grupę egipskich wojowników, odgrywających ważną rolę w strukturze armii ptolemejskiej.

Jak w swoich studiach wykazał między innymi Jan K. Winnicki⁷, profesjonalna grupa wojowników egipskich, obecna była w strukturze armii ptolemejskiej⁸ od samego początku jej uformowania. Już w bitwie pod Gazą w roku 312 przed Chr., w oddziałach ptolemejskiej armii spotykamy oprócz egipskich tragarzy, również i (*kathōplismenon*) w pełni uzbrojonych Egipcjan⁹. Podobnie stwierdza Philippe Rodriguez, w tekście zatytułowanym „Les Égyptiens dans l’armée de terre ptolémaïque (Diodore, XIX, 80, 4)”. *Revue des Études Grecques*, tome 117, Janvier-juin 2004, 104-124¹⁰. Jak stwierdza Ian Worthington, w kontekście

⁴ Atrybuty o charakterze militarnym nie stanowią w przypadku Besa czy Harpokratesa, dominujących elementów składających się na formy ikonograficzne bóstwa. Daleko częściej spotykane są atrybuty muzyczne, które, podobnie jak wojskowe, posiadają szereg funkcji oraz znaczeń apotropaicznych, magicznych. Vendries 2013: 195-227.

⁵ Interesujące spostrzeżenia sformułował Frederick Naerebout (Naerebout 2014: 51-55), a odnosząc się do bóstw przedstawianych w konwencjach wojownika.

⁶ Jędraszek 2016a: 272-287. W tekście pt. *Egyptian Warriors: Machimoi, in Coroplast Art - Selected Examples* zasugerowałem między innymi, że niektóre z terakotowych zabytków odznaczające się militarną ikonografią mogą symbolicznie wyobrażać klasę egipskich wojowników, określaną mianem *machimoi*. W artykule zaproponowałem także, że zwłaszcza ta grupa zabytków terakotowych, może posiadać związek z prywatną czy też indywidualną pobożnością egipskich wojowników.

⁷ Winnicki 1985: 47.

⁸ Na temat armii Lagidów, zob. m.in. Lesquier 1911; Fischer-Bovet 2014; Sekunda 2001; Jędraszek 2010; Bérange 2014: 45-80; Pollard 2010: 446-467.

⁹ Diod. Sic. 19.80.4; Griffith 1935: 112; Turner 1984: 124; Devine 1984: 31-40; Lloyd 2003: 395; Jędraszek 2010: 44; Worthington 2016: 120. Jednym z egipskich uczestników tej bitwy mógł być Nektanebo, urodzony w okresie podboju Egiptu przez Aleksandra Wielkiego, był wnukiem dowódcy egipskiego, natomiast ze strony babki, potomkiem faraona Nektanebo I., Moyer 2011: 87 przypis nr 10.

¹⁰ Rodriguez 2004/1:115-116; także, Alan. B. Lloyd (Lloyd 2011: 95). Zgadając się ogólnie z opiniami

bitwy pod Gazą: [...] *the Egyptians (who must all have been infantrymen) would not have been trained in Macedonian fighting tactic, so Ptolemy was expecting his own men to carry the day, as his reliance on the cavalry, none of which was Egyptians, proves.* I dalej: [...] *Egyptians to fight for him (Ptolemy I) – the first time we are aware that he used the natives in his army [...]*¹¹. Jak zaznacza, w aspekcie armii Lagidów i jej etnicznego składu, Adam Łukaszewicz, „Mimo zdecydowanej przewagi żywiołu macedońskiego i greckiego, Egipcjanie, zwłaszcza potomkowie rodów, zajmowali czasem w wojsku eksponowane stanowiska”¹².

Możliwości militarnego zaangażowania wojowników egipskich przez królów dynastii ptolemejskiej, nie powinno współcześnie dziwić. Ptolemeusze od samego początku mogli wykorzystać zarówno oręż, jak i też militarne doświadczenie miejscowych żołnierzy, najlepiej obeznanych i zaznajomionych z warunkami panującym w ich kraju, oraz bazować na doświadczeniu dowódczej kadry stanowiącej część ówczesnych elit¹³, związanej niekiedy ze świątyniami. Dla tego, królowie ptolemejscy od samego początku mogli rekrutować grupę wojowników określaną mianem *machimoi* (*μάχιμοι*), których powszechnie identyfikuje się z egipskimi – miejscowymi żołnierzami, służącymi zarówno w formacjach pieszych, jak i też konnych *machimoi hippeis* (*μάχιμοι ιππείς*), choć w tej ostatniej, w nieco mniejszej skali. Należy także zauważyć, że w czasach pokoju egipskich wojowników rekrutowano do służby na łodziach patrolujących

wyrażonymi przez badaczy, szczególnie w kontekście obecności Egipcjan w oddziałach pierwszych Ptolemeuszy, sugeruję jedynie, że wyszkolenie egipskich oddziałów, na tyle skutecznie by mogły współtworzyć falangę wymagało znaczenie dłuższego czasu, niż bezpośrednio poprzedzającego bitwę pod Rafią, i mogło nastąpić zdecydowanie, szybciej, już w okresie panowania pierwszych Ptolemeuszy. Na temat reformy wojskowej, w okresie przed bitwą pod Rafią, zob.: Fischer-Bovet, Clarysse 2012: 26-35.

¹¹ Cyt za: Worthington 2016: 120; zobacz również, Pollard 2010: 448.

¹² Łukaszewicz 2006: 219.

¹³ Zobacz także, Lloyd 1982: 36. Jak sądzę, należy założyć racjonalne działania Ptolemeuszy, skierowane w stronę egipskich elit. Ich zaangażowanie, zarówno w administracji na szczeblu państwowym jak też i lokalnym, zdecydowanie wspomóc mogło działania związane z organizowaniem nowego królestwa, ale i także wespół z budowaniem lokalnych miejscowych elit (w tym też religijnych), przychylnych nowym macedońskim władzą. Gurgel Pereira 2011: 104-105. Na temat sarapisa, zob. Stambaugh 1972; a także m.in, Dunand 2000: 158-161.

wody Nil¹⁴, natomiast część z nich odbywała także służbę we flocie¹⁵. Jak zaznacza Christelle Fischer-Bovet, przywołując Polibiusza (5. 69. 9) nie wiemy nic o wyposażeniu Egipcjan oraz technice ich walki¹⁶. Uważa też, że *machimoi*, pochodzenia egipskiego i greko-egipskiego, stanowili dużą część piechoty od czasów Ptolemeusza V¹⁷. Badaczka jednocześnie podkreśla, że w całym okresie ptolemejskim rola egipskich wojowników stale wzrastała w strukturach armii. Wskazując również, że status Egipcjan w społeczeństwie stawał się coraz to bardziej znaczący, mając także odzwierciedlenie w statusie ekonomicznym¹⁸. Ch. Fischer-Bovet zaznacza, że termin *machimoi* nie został ustanowiony, jako określenie stanowiące wyznacznik tylko żołnierzy pochodzenia egipskiego, ponadto nie stanowił on także automatycznie determinant etniczności¹⁹. W ujęciu badaczki, należy termin *machimoi* identyfikować raczej jako kategorię związaną z rodzajem przydziału gruntów, co mogło zostać powiązane z pełnieniem w armii określonej funkcji, a także stanowić wyznacznik rodzaju formacji wojskowej, w jakiej wojownik służył, czyli formacjach konnych lub pieszych²⁰. Wiemy również, że niektórych *machimoi* zatrudniano w służbie porządkowej²¹.

Z szeregu kwestii poruszanych przez Ch. Fischer-Bovet, a które to związane są z *machimoi* i Egipcjanami służącymi w armii ptolemejskiej, należy zwrócić uwagę na elementy łączone z organizacją armii ptolemejskiej i rolą jak struktura ta osiągnąć mogła w integracji wieloetnicznego społeczeństwa. Widoczne jest to między innymi, w podejmowanych przez żołnierzy czynach wnoszenia

lub odnawiania świątyń²², a także w formowaniu się w samej armii jej lokalnych elit, złożonych zarówno z greckich²³, jak i egipskich żołnierzy, działających często na rzecz kultu lokalnych bogów. Sądzę, że obecność egipskich elit, w tym również i elit religijnych w armii ptolemejskiej, mogła wpłynąć, przynajmniej w pośredni sposób, na rozwój ikonograficznych militarnych form bóstw egipskich w sztuce Egiptu okresu hellenistycznego. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na interesujący fakt związany koroplastyką Egiptu okresu ptolemejskiego, a mianowicie, że tylko niektóre z bóstw egipskich w swoich formułach plastycznych posiadają militarne atrybuty, czy też wręcz wyobrażone zostały jako wojownicy. Należy przypuszczać, że te militarne manifestacje szczególnie łączyć należy z apotropaicznymi oraz opiekuńczymi funkcjami bóstw, co z kolei mogło mieć związek z indywidualnymi preferencjami religijnymi egipskich kapłanów-wojowników²⁴, wywodzących się niekiedy z rodzin o greko-egipskim rodowodzie. To właśnie indywidualne preferencje religijne mogły spowodować wzrost zainteresowania, właśnie zhel-lenizowanymi militarnymi obrazami bóstw egipskich, wytwarzanymi przez rzemieślników w ich warsztatach²⁵. Należy także zwrócić uwagę, że być może wzrost znaczenia egipskich elit, a szczególnie tych wojskowych, który nastąpił bezpośrednio po bitwie pod Rafią (217 r. przed Chr.), mógł wpłynąć na rozwój i rozpowszechnienie części terakotowych statuetek, szczególnie tych o ikonografii wojskowej, które to wykorzystywane były w prywatnych czynnościach religijnych²⁶.

¹⁴ Jędraszek 2013a: 77; Kruse 2013: 177. T. Kruse, zauważa: The police boats (phylakides) on which such naukl'eromachimoi were stationed could very well have been part of the Ptolemaic 'royal river fleet' (potamios basilikos stolos), cyt. za: Kruse 2013: 177.

¹⁵ Kruse 2013: 181; należy także zauważyć, że Egipcjanie służyli także we flocie Aleksandra Wielkiego (Arrian Anab. 6.1).

¹⁶ Na temat bitwy pod Rafią, zob. m.in., des Candeias Sales 2010: 151-173; Polański 1999: 23-48; Griffith 1935: 112-113.

¹⁷ Cyt. za: Fischer-Bovet 2013: 222.

¹⁸ Należy zauważyć, że od czasów rządów sprawowanych przez Ptolemeusza VI, nastąpił wyraźny wzrost pozycji Egipcjan, zarówno w administracji, jak również i w armii, Fischer-Bovet 2014: 305.

¹⁹ Fischer-Bovet 2014: 165; Fischer-Bovet 2013: 219.

²⁰ Szeroko zob., Fischer-Bovet 2013: 209-236. Zobacz również, Bingen 2007: 122-131; Fischer-Bovet 2014: 380; Zobacz także, Chauveau 2000: 91.

²¹ Reggiani 2015: 18; Lesquier 1911: 4-10; Pollard 2010: 450-452; Vandorpe 2014: 117.

²² Szeroko zob.: Dietze 2000: 77-89; Fischer-Bovet 2014: 329-362. Zobacz również, Klotz 2009: 305.

²³ Warto zauważyć, że znane są przykłady Greków sprawujących funkcje kapłanów egipskich bóstw. I tak, na File w tamtejszej świątyni Izdydy, służyli między innymi Herodes oraz Eraton, którzy, ponieważ byli oficerami, stali się także kapłanami w tej świątyni, Fischer-Bovet 2014: 322-323; Török 2009: 405. Zobacz również Walbank 2003: 119; Gorre 2003: 37. Na temat polityki Ptolemeusza, wobec egipskich świątyń zobacz również, Agut-Labordère, Gorre 2014: 36-51.

²⁴ Na temat relacji kapłanów egipskich z administracją zob. m.in.: Gorre 2003: 23-43. Zobacz również, Bingen 2007: 220. Na temat świątyń i cywilnej administracji, zobacz również: Clarysse 2010: 283-285. Clarysse 2000: 41-62.

²⁵ Na temat warsztatów, między innymi, Tezgör 2007: 355-356; Szerzej zobacz, Boutantin 2014: 9-52.

²⁶ Por. Guermeur 2012: 378: W miejscu tym, należy również przywołać opinię sformułowaną przez F. Naerebout, wyrażoną w kontekście *Religionspolitik*, a odnosząca się do uzbrojonych bóstw egipskich. Naerebout 2014: 58.

1. Terakotowa statuetka przedstawiająca Besa w konwencji wojownika. Bóstwo zostało ukazane w biegu, wymachując mieczem, w wojskowym ubiorze oraz obuwiu. Besowi towarzyszy charakterystyczna, owalna w zarysie, hellenistyczna tarcza *thyreos*.

Egipt, Naukratis, okres hellenistyczny II-I wiek przed Chr.

©The Trustees of the British Museum.

2. Harpokrates wyobrażony w konwencji jeżdżąca, w wojskowym ubiorze, z towarzyszącą bóstwu charakterystyczną tarczą oraz zakrzywionym mieczem. Egipt, okres ptolemejski, II-I wiek przed Chr., Źródło: D.M. Bailey, 2008. *Catalogue of the Terracottas in the British Museum, vol. VI, Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt*. London, s. 35, nr 3065_{GR}, tabl. 12.

Jak już wyżej wskazywałem, osoby obdarzone tytułem o znaczeniu wojskowym oraz kapłańskim, mogły integrować *machimoi* z macedońskimi oraz greckimi środowiskiem żołnierzy służących w armii Lagidów. Przypuszczać należy, że to właśnie ta grupa osób, która ulegała silnemu procesowi hellenizacji, mogła zarówno na płaszczyźnie religijnej jak też i administracyjnej integrować *machimoi* z macedońsko-greckimi strukturami armii Lagidów. Należy bowiem zauważyć, iż rosnąca pozycja Egipcjan w administracji ptolemejskiej, w tym również egipskiego kleru, obdarzonego prerogatywami wojskowymi mogła, jak to już uprzednio podkreśliłem wpłynąć na tematy podejmowane w sztuce koroplastów, w której to silnie wyodrębniono „bóstwo wojskowe”, takie jak boga, Besa czy Harpokratesa²⁷.

Wzrost pozycji kapłanów-wojowników, jak nastąpił w ujęciu Ch. Fischer-Bovet, w drugiej połowie II wieku przed Chr., pozwala sądzić, że środowisko to zaczęło wówczas odgrywać znaczącą rolę w państwie ptolemejskim, będąc jednym ze źródeł, z którego jak wskazuje badaczka, następowała rekrutacji do armii Lagidów²⁸.

Należy również zwrócić uwagę, że w Egipcie okresu hellenistycznego, nie było spójnej, a tym bardziej jednorodnej, w ekonomicznym ujęciu, grupy żołnierzy oraz oficerów sprawujących funkcje kapłańskie²⁹. Jak odnotowała Ch. Fischer-Bovet,

²⁷ Typowym gestem dla plastycznych wyobrażeń Harpokratesa, pozostaje palec dotykający ust bóstwa. W myśl przekazu Plutarcha (Plut., *De Is. Et Os.*, 68, 378c), gest ten interpretowany może być jako nawoływanie do milczenia. Należy jednak zauważyć, że z tego charakterystycznego gestu, Egipcjanie wnosili, że chodzi o małe dziecko, młodego boga.

²⁸ Fischer-Bovet 2014: 306. Należy również podkreślić istotną rolę oraz autorytet, miejscowych kapłanów, którzy wzmacniali pozycję władzy macedońskiej w Egipcie. Zobacz m.in. Guilherme, Pereira 2011:103-131.

²⁹ Trzeba, także zauważyć, że sztuka koroplastów Egiptu okres ptolemejsko-rzymskiego, dostarcza także interesujących wyobrażeń kapłanów, zob. Jędraszek 2014a: 61-75. Trzeba podkreślić, że elita kapłańska w Egipcie okresu hellenistycznego, była złożoną i heterogeniczną grupą. Już Diodor nadmieniał, *W Egipcie*,

posiadamy dane, które umożliwiają nam identyfikację niektórych osób jako oficerów³⁰ lub dowódców (wojskowych *mr-ms*³¹), a także zarządców terytorialnych *strategoí*, czy osób posiadających obydwad nadmieniane tytuły, a także żołnierzy o niższej randze³².

Z zarysowanej powyżej charakterystyki Egipcjan, wynika jednoznacznie, że nie mamy do czynienia z jednorodną grupą miejscowych wojowników służących w armii Ligidów, których status ekonomiczny mógł definiować administracyjną czy też wojskową funkcję. I tak z jednej strony mamy do czynienia z dość skonsolidowaną ekonomicznie grupą egipskich żołnierzy, określanych często mianem *machimoi*, ale i grupą reprezentującą ekonomicznie wyższy status, elitę egipską, stanowiącą często kadre dowódczą, ulegającą – co wydaje się być naturalne, silnemu procesowi hellenizacji. Niejednorodność ekonomiczna, jak również i sam stopień zhellenizowania, poszczególnych żołnierzy egipskich, mógł posiadać swoje odzwierciedlenie na płaszczyźnie indywidualnych preferencji oraz praktyk religijnych. Dlatego przypuszczam, że szczególnie niektóre z wyobrażeń figuralnych, tak jak zostało to już nadmienione wyżej, głównie o ikonografii wojskowej i religijnej, mogły stanowić przedmiot indywidualnego, być może codziennego kultu egipskich wojowników; zarówno tych związanych z ówczesnymi elitami, jak i tych o nieco niższym statusie ekonomicznym, czyli *machimoi*. Grupa terakotowych zabytków, o której tutaj mowa, a szczególnie wyobrażenia boga Besa oraz Harpokratesa, mogły stanowić również przejaw indywidualnego kultu, uznawanego przez tych z wojowników, którzy zabiegali o wyższe urzędy w administracji Lagidów³³, czyli w konsekwencji ulegających procesowi hellenizacji. Sądzę, że militarne manifestacje egipskich bóstw w terakocie, zaadresowane zastać mogły także do wojowników wywodzących się z rodzin grecko-egipskich.

inaczej niż u Hellenów, gdzie jeden mężczyzna albo jedna kobieta spełniali kapłańskie powinności, wielu ludzi zajmowało się składaniem ofiar bogom i kultem; takie same funkcje pełnili też ich potomkowie. Cyt. zaczerpnięty z Diodora (Diod. Sic. 1.73.5), wg przekładu M. Wróbel; Gorre 2003: 24-25. Zobacz również, Gorre, Honigman, 2013: 105-119; Łukaszewicz 2006: 221-224.

³⁰ Ray 1987: 169-180.

³¹ Fischer-Bovet 2014: 319, 380.

³² Fischer-Bovet 2014: 316-322; Niezwykle istotną kwestią, w przypadku egipskich elit, pozostaje ustalenie zakresu ich realnego wpływu na działania militarne, oraz decyzje podejmowane przez Lagidów. Zagadnienie to wymaga jednak odrębnych studiów.

³³ Polański 1999: 27.

Należy bowiem zauważyć, że wojownicze wyobrażenia bóstw, w koroplastyce są właśnie przykładem zachodzącej w sztuce terakoty hellenizacji³⁴.

Tak jak zostało to już nadmienione, bóstwem takim był zapewne apotropaiczny Bes³⁵, w którego wizerunkach militarnych (stanowiących część jego rozbudowanych formuł ikonograficznych i plastycznych ujęć), uwzględniających miecze, tarcze czy zbroję, doszukiwać możemy się symbolicznego, religijnego obrazu wiążanego z indywidualną pobożnością żołnierzy. Podobne spostrzeżenie poczynić należy w stosunku do wyjątkowo silnie spopularyzowanego w sztuce koroplastów Egiptu okresu hellenistycznego, wyobrazonego także w rozmaitych konwencjach plastycznych, boga Harpokratesa³⁶ (grecka forma, egipskiego imienia *Heru-pa-khered*, oznaczająca „Horus dziecko”³⁷), w którego ikonografii występują również tematy militarne.

³⁴ Należy zauważyć, że szczególnie w okresie hellenistycznym następuje wyraźny wzrost liczby bóstw ukazanych w konwencji wojownika. Fakt taki zaobserwować możemy, zarówno w stosunku do bóstw o egipskim jak też i o greckim rodowodzie. I tak w Aleksandrii, odnaleziono figurkę nagiego wojownika ukazanego w konwencji bóstwa – Erosa. W prawej ręce postać trzyma okrągłą *peltae*, z wyraźnie zaznaczoną w części centralnej wypukłą formą koła, w lewej natomiast bóstwo trzyma miecz. Na głowie Erosa, wyobrażony został hełm frygijskiego typu, zob.: Breccia 1914: 271-272, il. 136; zob. też Török 1995: 45; Weber 1914: tabl. 74; Besques 1992: 104, tabl. 64a. Jędraszek 2014: 11-42.

³⁵ Jędraszek 2016a; Jędraszek 2016b: 17-40; Jędraszek 2012: 145-177; Volokhine 2002-2003: 153-164; Hodjash 2004: 108 nr 80, 109 nr 81, 110 nr 82.

³⁶ Wzrost popularności wyobrażeń Harpokratesa, w koroplastyce aleksandryjskiej mógł nastąpić szczególnie od okresu rządów Ptolemeusza IV Filopatora, który ufundował niewielkie sanktuarium Harpokratesa w Serapeionie Aleksandryjskim. Natomiast Ptolemeusz II, rozpoczął budowę na File, świątyni dedykowanej Izydzie i Harpokratesowi, zob. Wellendorf 2008: 36-37; McKenzie 2010: 61; McKenzie, Gibson, Reyes 2004: 84-85; Sandri 2006: 68 nn; Wild 1981: 167; Ballet 2002: 185; Ballet 1998: 220; Hölbl 2001: 170; Sandri 2006: 68-75. Należy stwierdzić, że obecność owalnych tarcz w obrazach takich bóstw jak Bes czy Harpokrates, wiązać trzeba z inspiracją płynącą od wojowników celtyckich służących w armii Lagidów. Szerzej zob. Jędraszek 2016b: 17-40. S. Jędraszek 2016a: 161-198.

³⁷ Na temat Harpokratesa, zobacz: Meeks 1977: 1003-1011(kol.); Sandri 2006; Cristea 2013: 73-86; Meltzer 2001: 119-122; Bailey 2008: 13-14. Tran Tam Tinh, Jager, Poulin 1988 : 415-445; Hall 1977: 55-58; Racht 1994: 126; Kiss 1996: 214; Cartwright 1929: 184; Ridder De 1909: 108; Boutantin 2014: 173-174, 199 nr 18-19. Cyt. za Török 1995: 24.

3. Terakotowa statuetka wyobrażająca nagiego Besa, ukazanego w konwencji wojownika, z charakterystyczną koroną uformowaną ze strusich piór. Opiekuńcze bóstwo trzyma w dłoniach owalną w zarysie, hellenistyczną tarczę *thyreos* oraz miecz. Egipt, pochodzenie nieznane, okres grecko-rzymski. Źródło: F. Dunand, *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d’Egypte* (Paris 1990) : 41, fot. 40.

4. Terakotowe wyobrażenie Harpokratesa w konwencji jeźdźca, z charakterystyczną podwójną koroną przybraną wieńcem.

Egipt, okres hellenistyczny, II wiek przed Chr.

©The Trustees of the British Museum.

To, co wyjątkowe, w kontekście sztuki koroplastów, i raz jeszcze wymagające tutaj zaakcentowania jest to, że tylko nielicznym bóstwom wyobrażonym w terakocie towarzyszą elementy uzbrojenia, jak właśnie opiekuńczemu Besowi czy właśnie Harpokratesow³⁸, przedstawianych zarówno w konwencjach wojowników pieszych, jak i jeźdźców. Przy czym należy zwrócić uwagę, że bóg Bes ukazywany w konwencji jeźdźca jest wyjątkowo rzadkim zjawiskiem³⁹, w porównaniu do licznych wariantów ikonograficznych Harpokratesa⁴⁰, w których, jak stwierdza Céline Boutantin, *Le cheval est la monture favorite d’Harpocrates dans les terres cuites*⁴¹.

Elementy militarne w plastyce wymienionych bóstw, bez wątplenia dowodzą, jak już wspominałem, ich hellenizacji⁴², zjawiska wyjątkowo silnie zaznaczonego w aleksandryjskiej terakocie. Jak stwierdza w kontekście boga Harpokratesa, Pascale Ballet: *L’image hellénisée d’Harpocrate diffusée par la terre cuite moulée est sans doute une invention alexandrine*⁴³. Dlatego militarne manifestacje ikonograficzne wspomnianych bóstw, wyrażać mogą także treści odnoszące się do wartości propagandowych łączonych z ideologią państwa

³⁸ Dunand 1979: 81-82, 238-242, tab. XCI-XCIII.

³⁹ Jędraszek 2016: 191-192, il. 8a-b, il.27.

⁴⁰ Malaise 1991: 15; Boutantin 2014:168-174; Narebout 2014: 41-43. Dunand 1979: 81-82 wiąże przedstawienia Harpokratesa wyobrażonego w konwencji jeźdźca z II, III w. Należy jeszcze zauważyć, że w rzymskim Karanis, odnaleziono malowidła Harpokratesa, z których niektóre wyobrażają jego terakotowe odpowiedniki, Barrett 2015: 406. Boozer 2016a: 302. Szerzej zob. Guerneur 2012: 375-381.

⁴¹ Boutantin 2014:171.

⁴² Dunand 1984: 18-42; Cristea 2013: 31; Cyt. za: Török 2011:93. Jędraszek 2016a: 98, przyp. nr 231.

⁴³ Ballet 2002: 185; Zobacz również, Ballet 2014: 84-85. Należy także zwrócić uwagę na postać kapłana-żołnierza Petozyrysa, żyjącego w czasach podboju Egiptu przez Aleksandra Wielkiego, który nakazał pokryć ściany przedsionka swojej kaplicy grobowej w Tuna el-Gebel (Środkowy Egipt), wzniesionej jako pomniejszona kopia egipskiej świątyni, scenami o tradycyjnej tematyce, w których jednak ubiór postaci jak też i sposób ich przedstawiania były greckie. Jak stwierdza B. Kemp, Przeczy to pogładowi, że forma kulturowa stanowiła deklarację narodowościową, (Kemp 2009:438). Zobacz również, Venit 2016: 46-48.

ptolemejskiego⁴⁴. Te symboliczne wartości, szczególnie mogły zostać skierowane do religijnych elit egipskich, w tym także wojskowych, czy wojowników zamieszkujących lub czasowo przebywających w Aleksandrii⁴⁵. Militarne obrazy Besa czy Harpokratesa, stawały się obiektami o charakterze religijnym i zostały powiązane z indywidualnym, codziennym kultem, łączonym z religią oficjalną, państwową, jak również wyrażać mogły ideologię dworu Ptolemejskiego⁴⁶. W przypadku Harpokratesa, bóstwa o wyjątkowo bogatej symbolice religijnej⁴⁷, należy zauważyć za László Török: [...] *iconography of Horus-the Child was shaped by the relationship between the royal house and the divine family of Sarapis, Isis and Harpocrates, which is given clear expression in a series of third century BC dedications and also indicate by the identification of Ptolemaic rulers with the young Horus*⁴⁸. Trzeba również zaznaczyć, że to właśnie statuaryczne przedstawienia Harpokratesa, zdają się dominować w wyjątkowo licznej grupie zabytków terakotach pochodzących z Aleksandrii⁴⁹, skąd sam temat militarny tego bóstwa, mógł zostać rozpowszechniony w innych egipskich ośrodkach, gdzie jego „wojskowa” formuła mogła zostać otoczona prywatnym kultem zarówno przez miejscową, egipską populację, jak też i zostać szerzej rozpropagowana w środowisku macedońskim, czy greckim mieszkańców. W tym kontekście trzeba zaznaczyć, że niektórym wyobrażeniom Harpokratesa towarzyszą królewskie korony⁵⁰, dzięki czemu zabytki

sklasyfikowane zostały jako portrety królewskie, co z kolei ewidentnie łączy charakter oraz funkcje religijne tych zabytków, z kultem dynastycznym, czynionym w przestrzeni prywatnego domostwa⁵¹, być może właśnie, także i przez kapłanów-żołnierzy. Istnieje możliwość, że indywidualne praktyki związane z kultem osób panujących, mogły zostać praktykowane także przez samych *machimoi*. Czego jak sądzę nienależy wykluczać.

Przypuszczam również, że podobny proces, mający na celu zbliżenia bóstwa do odbiorców wojskowych, uczyniony został przez koroplastów w przypadku boga Besa⁵². Jeśli zaakceptujemy taką hipotezę, a mianowicie, że na rozwój militarnej ikonografii tego bóstwa, wpłynąć mogła pośrednio lub bezpośrednio wojskowa elita, związana zarazem ze świątyniami⁵³ jak też i administracją ptolemejską, to w konsekwencji możemy wysnuć przypuszczenie, że bóstwa „wojskowe” mogły zostać otoczone szczególną atencją oraz cziłą przez wojowników egipskich. Pełniąc wówczas funkcję talizmanów w codziennych rytuałach, czynionych jednakowo przez żołnierzy, którzy ulegli hellenizacji, co związane było z chęcią podniesienia statusu ekonomicznego, być może ze zmianą dotychczasowej pozycji zajmowaną w strukturze ówczesnej administracji⁵⁴, ale również jako amulety wykorzystywane przez egipskich wojowników, o niższej randze. Wojskowe obrazy apotropaicznych bóstw jak Bes czy Harpokratesa, były zapewne również rozpropagowane wśród wieloletniej populacji Egiptu okresu ptolemejskiego, szczególnie tej zamieszkującej Aleksandrię, głównie jako przejaw *interpretatio graeca*⁵⁵.

⁴⁴ Jędraszek 2017; Guerneur 2012: 378.

⁴⁵ FischerBovet 2013: 222, 232 nr 17.

⁴⁶ Zob. Frankfurter 1998: 133. Szeroko na temat kultu domowego oraz indywidualnej religijności zobacz m.in.: Boutantin 2014; Dunand 1979; Dunand 1984: 18-42; Barrett 2015: 401-419.

⁴⁷ Török 2011: 89.

⁴⁸ Török 2011: 89.

⁴⁹ Ballet 2014: 84.

⁵⁰ Fragmentarycznie zachowana statuetka wyobrażająca Harpokratesa o młodzieńczych rysach, z koroną *pschent*, zidentyfikowana została przez H. Szymańską, jako wizerunek Ptolemeusza V Epifanesa (Babraj, Szymańska, 2000:91, il. 47; Szymańska 2003: 502 nn, il.11), młodego króla, który dwudziestego szóstego marca 196 roku, w wieku niespełna czternastu lat koronowany został w Memfis według pradawnego rytuału egipskiego. Zobacz również zabytek pochodzący z Tell Atrib, Myśliwiec 2000: 210, il. 61. Szeroko na temat produkcji oraz typów ikonograficznych obiektów terakotowych odnalezionych w Tell Atrib, zob.: Szymańska 2005; Myśliwiec, Szymańska 1992: 112-132; Ballet 1982: 76. Queyrel 1997 (1998): 438-439; Barrett 2015: 409. Należy również zauważyć, że na słynnym kamieniu z Rosetty, Ptolemeusza V Epifanesa, król został zidentyfikowany

z Horusem, synem Izydy i Ozyrysa, Ray 2007: 135-136; Zobacz również niewielki alabastrowy zabytek, stanowiący przykład sztuki synkretycznej, znajdujący się w kolekcji Staatliche Museen w Berlinie, zidentyfikowany z przedstawieniem Ptolemeusza V. Król posiada między innymi diadem oraz charakterystyczny lok młodości, Hölbl 2001: 139, il. 4.1.

⁵¹ Barrett 2015 : 407-409. Zobacza między innymi, Bailey 2008: 62, nr 3165_{GR}.

⁵² Problem ten szeroko został skomentowany w jednym z rozdziałów (pt. Militarny wizerunek boga Besa) monografii (zob. Jędraszek 2016a: 161-198).

⁵³ Warto podkreślić, że choć w ograniczonym zakresie, część terakotowych zabytków została odkryta na terenie świątyni. Zobacz m.in., Boutantin 2014: 125-129.

⁵⁴ Clarysse 2010: 284.

⁵⁵ Szeroko na temat *interpretatio graeca* zob. von Lieven 2016: 61-82.

Zabytki terakotowe, jako źródła o przeznaczeniu oraz funkcjach głównie magicznych i religijnych⁵⁶, dzięki wyjątkowo różnorodnej ikonografii ułatwiać mogły konsolidację na płaszczyźnie religijnej, ówczesnego wieloetnicznego społeczeństwa państwa Ptolemeusza. Fakt wyobrażania tylko nielicznych bóstw w militarnych konwencjach, nie wydaje się być zjawiskiem czy też zabiegiem czynionym przypadkowo, bez głębszego znaczenia. Jak sądzę, zabieg ten stanowił wynik szeregu czynników, w tym także procesów o charakterze religijnym. Wojskowe manifestacje takich bóstw jak karłowaty, apotropaiczny Bes, czy opiekuńczy Harpokrates, symbolizowały liczne treści religijne oraz magiczne, mające związek z codziennymi indywidualnymi praktykami religijnymi, czynionymi w przestrzeni prywatnego domostwa. Związek zabytków, z egipskimi wojownikami wydaje się uzasadniony, biorąc pod uwagę także czynniki ekonomiczne, bowiem przedmioty, o których mowa, mogły zostać nabywane przez licznych żołnierzy pełniących służbę w garnizonach rozsianych po kraju.

Należy także wysunąć przypuszczenie, że terakotowe figurki o ikonografii religijnej i wojskowej mogły być zaadresowane, także i do młodych Egipcjan, którzy to dopiero co szkolili się w rzemiośle wojskowym, w tym również i do samych *machimoi*, którzy jak zaznaczają badacze, stanowili także grupę stowarzyszoną religijnie⁵⁷. Terakoty spełniałyby wówczas rolę talizmanów czy zabezpieczających amuletów.

Literatura

- Agut-Labordère D., Gorre G. 2014. *De l'autonomie à l'intégration les temples d'Égypte face à la Couronne des Saïtes aux Ptolémées (VIE-IIIIE siècle av. J.-C.)* W: Ph. Clancier, J. Monerie (eds.), *Les sanctuaires indigènes dans l'Orient hellénistique*, "Topoi", 19, 17-55.
- Babraj K., Szymańska H., 2000. *Bogowie Starożytnego Egiptu*. Kraków.
- Bagnall R.S. 1976. *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*. New York.
- Bailey D.M. 2008. *Catalogue of the Terracottas in the British Museum, vol. VI, Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt*. London.

- Ballet P. 1992. *Remarques sur Harpocrate „amonnien”. À propos d'une terre cuite tardive provenant d'Alexandrie*. "Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale", 82, 75-83.
- Ballet P. 1998. *Terres cuites d'Alexandrie et de la Chôra. Essai d'étude comparative de quelques ateliers. Thèmes et techniques*. W: *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine: actes du Colloque d'Athènes organisé par le CNRS, le Laboratoire de céramologie de Lyon et l'Ecole française d'Athènes, 11-12 décembre 1988, Bulletin de correspondance hellénique, Supplément*, 33, Athènes, 217-243.
- Ballet P. 2000. *Terres cuites isiaques de l'Égypte hellénistique et romaine. État de la recherche et des publications*. W: L. Bricault (ed.), *De Memphis à Rome: Actes du 1er Colloque international sur les études isiaques, Poitiers-Futuroscope, 8-10 avril 1999*. Leiden, Boston, Cologne, 91-110.
- Ballet P. 2002. *D'Alexandrie à Coptos, pérégrinations et avatars des dieux de terre cuite dans l'Égypte ptolémaïque et romaine*. "Revue Archéologique", Nouvelle Série, Fasc. 1, 185-188.
- Ballet P. 2014. *Une lecture culturelle de la petite plastique dans l'Égypte du nord à l'époque gréco-romaine? Les formes de l'hellénisation*. W: G. Tallet, Chr. Zivie-Coche (eds.), *Le myrte et la rose: Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis. 1-2*. Montpellier, 79-93.
- Barrett E. C., 2015, *Terracotta Figurines and the Archaeology of Ritual: Domestic Cult in Greco-Roman Egypt*. W: S. Huysecom-Haxhi, A. Muller, Ch. Aubry, E. Caitlín C.E. Barrett, C. Blume, T. Kopestonsky (eds), *Figurines grecques en contexte : présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*. Villeneuve d'Ascq, 401-419.
- Bérangère R. 2014. *Le maillage militaire du Delta égyptien sous les Lagides*. W: A-E Veisse, S. Wackenier (eds), *L'armée en Égypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine*. Genève, 45-80.
- Besques S. 1992. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains: 4.-2.: époques hellénistique et romaine cyrénaïque, égypte ptolémaïque et romaine, Afrique du Nord et Proche-Orient*.
- Bingen J. 2007. *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*. Edinburgh.
- Blasius A. 2011. „It was Greek to me...” – *Die lokalen Eliten im ptolemäischen Ägypten*. W: B. Dreyer, P.F. Mittag (eds.), *Lokale Eliten, hellenistische Könige und römische Patroni: Zwischen Kooperation und Konfrontation*. Berlin, 132-190.

⁵⁶ Jędraszek 2013: 3-21; Jędraszek 2014: 51-60; Barrett 2015: 401-419; Boozer 2016: 191-194.

⁵⁷ Launey 1949-1950: 957-958; Bagnall 1976: 130; Fischer-Bovet 2014: 165; Fischer-Bovet 2013: 232-233; Chaniótis 2002: 108.

- Boozer L. A. 2016. *Artifact and Activity: The Material Culture of Domestic Living*. W: A.L. Boozer (ed.), *Amheida II A Late Romano-Egyptian House in Dakleh Oasis: Amheida House B2*, New York, 183-200.
- Boozer L. A. 2016a. *Figurines*. W: A.L. Boozer (ed.), *Amheida II A Late Romano-Egyptian House in Dakleh Oasis: Amheida House B2*, New York, 291-308.
- Boutantin C. 2006. *Production de terres cuites et cultes domestiques de Memphis à l'époque Impérial*. „Chronique d'Égypte”, 81, 295-313.
- Boutantin C. 2014. *Terres cuites et culte domestique. Bestiaire de l'Égypte gréco-romaine*. Leiden-Boston.
- Breccia E. 1914. *Municipalité d'Alexandrie. Alexandria ad Aegyptum; guide de la ville ancienne et moderne et du Musée gréco-romain*. Bergamo.
- Cartwright W.H. 1929. *The Iconography of Certain Egyptian Divinities as Illustrated by the Collection in Haskell Oriental Museum*. „The American Journal of Semitic Languages and Literatures”, 45, 3, 179-196.
- Chaniótiś Á. 2002. *Army and Power in the Ancient World*. Stuttgart.
- Chauveau M. 2000. *Egypt in the Age of Cleopatra: History and Society Under the Ptolemies*. Ithaca.
- Clarysse W. 2000. *Ptolémées et temples*. W: D. Valbelle, J. Leclant, *Le décret de Memphis, colloque de la fondation Singer-Polignac, Paris, 1er juin 1999*. Paris, 41-62.
- Clarysse W. 2010. *Egyptian Temples and Priests: Graeco-Roman*. W: A.B. Lloyd (ed.), *A Companion to Ancient Egypt: Two Volume Set, Blackwell Companions to the Ancient World*. Malden-Oxford-West Sussex, 274-290.
- Cristea Ş. 2013. *Egyptian, Greek, Roman Harpocrates – A Protecting and Saviour God*. W: I. Moga (ed.), *Angels, Demons and Representations of Afterlife within the Jewish, Pagan and Christian Imagery*. Iaşi, 73-86.
- des Candeias Sales J. 2010. *A Batalha de Ráfia (217 a.C.) e o “nacionalismo” egípcio do Período Ptolemaico* W: A Raamos des Santos, J. Varandos (coors.), *A guerra na Antiguidade III [Em linha]*. Lisboa: Centro de História da Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa. Lisboa, 151-173.
- Devine A.M. 1984. *Diodorus's account of the battle of Gaza*. „Acta Classica”, 27, 31-40.
- Dietze G. 2000. *Temples and Soldiers in Southern Ptolemaic Egypt. Some Epigraphic Evidence*. W: L. Mooren (ed.), *Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World. Proceedings of the International Colloquium, Bertinoro 19-24 July 1997 = Studia Hellenistica 36*. Leuven-Paris, 77-90.
- Dunand F. 1979. *Religion populaire en Égypte romaine: Les terres cuites isiaques du Musée du Caire*. Leiden.
- Dunand F. 1984. *Religion Populaire et iconographie en Égypte hellénistique et romaine*. W: H.G. Kippenberg, L.P. van den Bosch, L. Leertouwer, H.A. Witte (eds.), *Popular Religion, Visible Religion, vol. III*. Leiden, 18-42.
- Dunand F. 2000. *The Factory of Gods*. W: Ch. Jacob, F. de Polignac (eds.), *Alexandria, third century B.C. The knowledge of the world in a single city*. Alexandria, 152-161.
- Fischer-Bovet Ch. 2013. *Egyptian Warriors: The Machimoi of Herodotus and the Ptolemaic Army* „Classical Quarterly”, 63.1, 209-236.
- Fischer-Bovet Ch. 2014. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. Cambridge.
- Fischer-Bovet Ch. Clarysse W. 2012. *A Military Reform Before the Battle of Raphia?* „Archiv für Papyrusforschung”, 58, 26-35.
- Frankfurter D. 1998. *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*. Princeton.
- Gorre C., Honigman S. 2013. *Kings, Taxes and High Priests: Comparing the Ptolemaic and Seleukid Polices*. W: S. Bussi (ed.), *Egitto : dai faraoni agli arabi : atti del convegno Egitto, amministrazione, economia, società, cultura , Égypte : Milano, Università degli studi, 7-9 gennaio 2013*. Pisa-Roma, 105-119.
- Gorre G. 2003. *Les relations du clergé égyptien et des Lagides d'après la documentation privée*. „Cahiers du Centre Gustave Glotz”, 14, 23-43.
- Griffith G.T. 1935. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge.
- Guermeur I. 2012. *À propos du cheval, d'Horus et d'un passage du de Iside de Plutarque*. W: A. Gasse, J-C Grenier (eds.), *Et in Ægypto et ad Ægyptum. Recueil d'études dédiées à Jean-Claude Grenier*. Montpellier, 375-381.
- Guilherme R., Pereira G. 2011. *Greek Nomos and Egyptian Religion: cultural identity in Hellenistic Egypt*. „Journal of Ancient History”, 2, 103-131.
- Hall S. E. 1977. *Harpocrates and other child deities in ancient Egyptian sculpture*. „Journal of the American Research Center in Egypt”, 14, 55-58.
- Hodjash S. 2004 *God Bes's images in the Ancient Egyptian Art, in the Collection of the Pushkin State Museum*. Moscow.
- Hölbl G. 2001. *A history of the Ptolemaic empire*. New York.
- Jędraszek S. 2016. *Egyptian Warriors: Machimoi, in Coroplastic Art – Selected Examples*. W: K. Ulanowski (ed.), *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*. Leiden-Boston, 272-287.

- Jędraszek S. 2010. *Armia Lagidów. Organizacja i struktura*. Zabrze.
- Jędraszek S. 2012. *Wojownicze bóstwo Bes*. "Scripta Biblica et Orientalia", 4, 145-177.
- Jędraszek S. 2013. *Religijne znaczenie sztuki koroplastów na przykładzie zabytków pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*. "Przegląd Religioznawczy", 3, 248, 3-21.
- Jędraszek S. 2013a. *Flota Lagidów*. W: D. Waszak (red.), *Classis. Studia nad starożytną żeglugą, t. 1*. Kalisz, Oświęcim, 74-99.
- Jędraszek S. 2014. *Kult domowy na przykładzie wybranych zabytków kaplic terakotowych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*. "Przegląd Religioznawczy", 4, 25, 51-60.
- Jędraszek S. 2014a. *Wizerunki egipskich kapłanów na przykładzie wybranych terakotowych statuetek z okresu grecko-rzymskiego – symbolika i znaczenie*. "Przegląd Religioznawczy", 4, 25, 61-75.
- Jędraszek S. 2014b. *Wybrane przykłady terakotowych przedstawień figuralnych o tematyce militarnej: Egipt okresu grecko-rzymskiego*. W: K. Kościelniak, Z. Pilarczyk (eds), *Wybrane problemy badawcze historii wojskowej: w pancerzu i mundurze*. Toruń, 11-42.
- Jędraszek S. 2016a. *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*. Gdańsk.
- Jędraszek S. 2016b. *Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplastycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*. "Klio", 36, 1, 17-40.
- Jędraszek S. 2017. *Wykorzystywanie terakot ptolemejskich w badaniach nad religijną polityką Lagidów. Wybrane przykłady*. "Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica", 96 [artykuł w druku]
- Kemp B. 2009. *Starożytny Egipt, Anatomia Cywilizacji*, przeł. J. Aksamit. Warszawa.
- Kiss Z. 1996. *Harpocrate-Héron: A propos d'une figurine en terre cuite du Musée National de Varsovie*. W: D.M. Bailey (ed.), *The Proceedings of The Seventeenth Classical Colloquium of The Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, held on 1-4 December, 1993, Journal of Roman Archaeology Supplements 19*. Oxford, 214-222.
- Klotz D. 2009. *The Statue of the dioikêtês Harchebi/ Archibios, Nelson-Atkins Museum of Art 47-12*. „Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale”, 109, 281-310.
- Kruse T. 2013. *The Nile Police in the Ptolemaic Period*. W: K. Buraselis, M. Stefanou (eds.), *The Ptolemies, the sea and the Nile: studies in waterborne power*. Cambridge, 172-184.
- Launey M. 1949-1950. *Recherches sur les armées hellénistiques I-II*. Paris.
- Lesquier J. 1911. *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides*. Paris.
- Lloyd B. A. 1982. *Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt*. "Zeitschrift für Alte Geschichte", 31, 1, 33-55.
- Lloyd B. A. 2003. *The Ptolemaic Period (332-30 B.C.)*. W: I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford, 388-413.
- Lloyd B. A. 2011. *From satrapy to Hellenistic kingdom; the case of Egypt*. A. Erskine, L. W: Llewellyn-Jones; E. D. Carney (eds), *Creating a Hellenistic World*, Swansea. 83-105.
- Łukasiewicz A. 2006. *Egipt Greków i Rzymian*. Warszawa.
- Malaise M. 1991. *Harpocrate, la tortue et le chien. Contribution à l'iconographie du fils d'Isis*, "Bulletin de la Société Française d'Égyptologie", 122, 13-35.
- McKenzie J. 2010. *The Architecture of Alexandria and Egypt c.300 BC to AD 700*. New Haven, London.
- McKenzie J., Gibson S., Reyes A. T., 2004. *Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence*. „The Journal of Roman Studies”, 94, 73-114.
- Meeks D. 1977. *Harpocrates*. W : Lexikon der Ägyptologie II, 1003-1011 (kolumny).
- Meltzer S.E. 2001. *Horus*. W: D.B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. 2*. Oxford, 119-122.
- Moyer S. 2011. *Egypt and the limits of Hellenism*. Cambridge.
- Myśliwiec K. 2000. *The twilight of ancient Egypt : first millennium B.C.E*. Ithaca.
- Myśliwiec K., Szymańska H. 1992. *Les terres cuites de Tell Atrib, Rapport préliminaire*, „Chronique d'Égypte”, 133, 67, 112-132.
- Naerebout F. 2014. *Cuius regio, eius religio? Rulers and Religious Changes in Greco-Roman Egypt*. W: L. Bricault, M.J. Versluys (eds.), *Power, Politics, and the Cults of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis studies, Boulogne-sur-Mer, October 13-15, 2011*. Leiden-Boston, 36-61.
- Pawlaczyk A. 2003. *De Iside et Osiride = O Izydzie i Ozyrysie*. [Fontes Historiae Antiquae 1998] 4, Poznań.
- Pereira Gurgel. G. R. 2011. *Greek Nomos and Egyptian Religion: cultural identity in Hellenistic Egypt*. Res Antiquitatis 2, 103-131.
- Polański T. 1999. *Oriens militans: extreme traditionalist movements in the provincial populace of the Ptolemaic Egypt and their ideology*. „Studies in ancient art and civilization”, 9, 23-48.

- Pollard N. 2010. *Military Institutions and Warfare: Graeco-Roman*. W: A.B. Lloyd (ed.), *A Companion to Ancient Egypt: Two Volume Set*. Malden-Oxford-West Sussex, 446-467.
- Queyrel F. 1997 (1998). *Iconographie hellénistique: pour une méthodologie des identifications*. „Revue Numismatique”, 152, 429-451.
- Rachet G. 1994. *Słownik Cywilizacji Egipskiej*, przeł. J. Śliwa. Warszawa.
- Ray D. J. 1987. *A Pious Soldier: Stele Aswan 1057*. „The Journal of Egyptian Archaeology”, 73, 169-180.
- Ray D. J. 2007. *The Rosetta Stone and the rebirth of Ancien Egypt*. Cambridge.
- Reggiani N. 2015. *Letter about pentarouroi machimoi (and Another Ptolemaic Text)*. „Bulletin of the American Society of Papyrologists”, 52, 15-26.
- Ridder De A. 1909. *Collection de Clercq: catalogue. Tome VI: Les terres cuites et les verres*. Paris.
- Rodriguez P. 2004. *Les Égyptiens dans l'armée de terre ptolémaïque (Diodore, XIX,80, 4)*, „Revue des Études Grecques”, 117, 1, 104-124.
- Sandri. S. 2006. *Har-pa-chered (Harpokrates): die Genese eines ägyptischen Götterkindes*. Leuven.
- Sekunda N. 2001. *Hellenistic Infantry Reform in the 160's B.C*. Łódź.
- Stambaugh J.E. 1972. *Sarapis Under the Early Ptolemies*, Leiden.
- Szymańska H. 2003. *Two Unknown Ptolemaic Portraits in the Archaeological Museum in Cracow (Poland)*. W: N. Bonacasa, A.M. Donadoni Roveri, S. Aiosa, P. Minà (eds.), *Faraoni come dei, Tolemei come Faraoni, Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano Torino, Archivio di Stato 8-12 Dicembre 2001*. Torino, 501-507.
- Szymańska H. 2005. *Terres cuites d'Athribis*. Turnhout.
- Tezgör D.K. 2007. *Tanagréennes d'Alexandrie: figurines de terre cuite hellénistiques des necropolis orientales. Musée gréco-romain d'Alexandrie*. [Études alexandrines, 13. Publications de l'Institut Français d'Archéologie Orientale]. Le Caire.
- Török L. 1995. *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*. Roma.
- Török L. 2009. *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, 3700 B.C. - 500 A.D.* Leiden-Boston.
- Török L. 2011. *Hellenizing Art in Ancient Nubia, 300 B.C. - A.D. 250, and its Egyptian Models: A Study in „Acculturation”*. Leiden-Boston.
- Tran Tam Tinh V., Jager B., Poulin S. 1988. *Harpokrates*. W: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV/1*, 415-445.
- Turner E. 1984. *Ptolemaic Egypt*. W: *CAH²VII.1*, 118-174.
- Vandorpe K. 2014. *The Ptolemaic army in Upper Egypt (2nd–1st centuries B.C.)*. W: A.E. Veïsse, S. Wackenier (eds.), *L'armée en Égypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine: actes de la table ronde organisée par l'association Aigyptos, juin 2009*. Genève, 105-135.
- Vendries Ch. 2013. *Questions d'iconographie musicale: L'apport des terres cuites a la connaissance de la musique dans l'Égypte hellénistique et romaine*. „Greek and Roman Musical Studies” 1, 195-227.
- Venit M.S. 2016. *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge.
- Volokhine Y. 2002-2003. *Une représentation d'un Bès armé*. „Bulletin de la Société d'Égyptologie, Genève”, 25, 153–164.
- von Lieven A. 2016. *Translating Gods, Interpreting Gods*. W: I. Rutherford (ed.), *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture, 500 BC–AD 300*. Oxford, 61-82.
- Walbank F.W. 2003. *Świat hellenistyczny*, przeł. G. Muszyński. Warszawa.
- Weber W. 1914. *Die Ägyptisch-Griechischen Terakotten*. Berlin.
- Wellendorf H. 2008. *Ptolemy's Political Tool: Religion* „Studia antique”, 6.1, 33-38.
- Wild R.A. 1981. *Water in the cultic worship of Isis and Sarapis*. Leiden.
- Winnicki K. J. 1985. *Die Ägypter und das Ptolemäerheer*. „Aegyptus”, 65, 1/2, 41-55.
- Winnicki K. J. 1989. *Militäroperationen von Ptolemaios I. und Seleukos I. in Syrien in den Jahren 312-311 v. Chr.* „Ancient Society”, 20, 55-92.
- Worthington I. 2016. *Ptolemy I: king and pharaoh of Egypt*. New York.
- Wróbel M. 2016. *Diodorus Siculus. Aegyptica = Diodor Sycylijski.*, [Bibliotheca Historica I] Poznań.

Sławomir Jędraszek
Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej
Uniwersytet Gdański
slawomir.jedraszek@ug.edu.pl